

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ART

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ

Արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ
instart@sci.am

ԿՈՄԻՏԱՍԸ ՀԱՅ ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

Քանալի քառեր՝ Կոմիտաս, կոմպոզիտոր, հայ արվեստ, նկարչություն, քանդակ, հուշարձաններ:

Կոմիտասի կերպարին անդրադարձել են հայ արվեստագետներից շատերը՝ կերպարվեստի տարբեր տեսակներում ու տարբեր ժանրերում: Նրան նվիրված բազմաթիվ կտավների, գծանկարների և քանդակների հետ մեր հանդիսականն առիթ է ունեցել ծանոթանալու 1969-ին Հայաստանի նկարչի տանը բացված՝ Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված, և 2015-ին Հայաստանի ազգային պատկերասրահում կայացած՝ հայ արվեստագետների մեծ ցուցահանդեսների ընթացքում¹:

Հասկանալի է, որ մեկ հոդվածի մեջ հնարավոր չէ լիարժեք ներկայացնել, առավել ևս՝ հանգամանորեն բնութագրել այդ մեծաքանակ նյութը: Ուստի կբավարարվենք միայն Կոմիտասին նվիրված այն նկարներով ու քանդակներով, որոնք մեր կարծիքով ինչպես գեղագիտական ակնհայտ արժանիքներ, այնպես էլ վավերագրական նշանակություն ունեն:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Կոմիտասի կերպարով ներշնչված մեր այն արվեստագետների ստեղծագործությունները, որոնք եղել են նրա ավագ ու կրտսեր ժամանակակիցները և հանճարեղ երաժշտին ան-

¹ Առաջին ցուցահանդեսի ուղացումով հրատարակված պատկերազարդ կատալոգը՝ արվեստաբան Մանյա Ղազարյանի համառոտ ներածականով, լույս է տեսել 1970 թվականին (տե՛ս Կոմիտասը հայկական կերպարվեստում, Ե., 1970):

Կոմիտասը հայ կերպարվեստում

ծամբ տեսնելու, նրան ընկերակցելու, հետը շփվելու երջանիկ հնարավորություն են ունեցել: Խոսքը, մասնավորաբար, Գևորգ Բաշինջաղյանի, Փանոս Թերլեմեզյանի, Եղիշե Թադևոսյանի և Լևոն-Սերովբե Քյուրքչյանի մասին է, որոնք էլ հայ կերպարվեստում կոմիտասյան շարքի հիմքերն են դրել:

Ազգային բնանկարի հիմնադիր **Գևորգ Բաշինջաղյանի** (1857–1925) ստեղծագործական ժառանգության մեջ հազվադեպ են դիմանկարի ժանրին պատկանող կտավները: Այդ առումով մասնագետների և արվեստասերների համար հաճելի անակնկալ դարձած նրա յուղաներկ աշխատանքներից է սրանից մի քանի տարի առաջ ԱՄՆ մասնավոր հավաքածուներից մեկում հայտնաբերված և Մեծ եղեռնի 100-ամյակի կապակցությամբ 2015-ին Երևանում լույս տեսած «Կոմիտաս» պատկերագրքում վերատպված՝ բազկաթռոին նստած, դեռ երիտասարդ վարդապետի անթվակիր դիմանկարը²: Հավանական է, որ այս կտավը Բաշինջաղյանը վրձնել է իր թիֆլիսյան աշխատանքում 1900-ական թվականների կեսերին՝ Կոմիտասի Թիֆլիս կատարած այցելություններից մեկի ժամանակ:

Կոմիտասին նվիրված երկու կտավի հեղինակ է **Փանոս Թերլեմեզյանը** (1865–1941): Դրանցից առաջինը՝ «Կոմիտասը գետափին» փոքրաչափ էտյուդը, նկարիչն ստեղծել է 1911-ին: Ինչ-ինչ պատճառներով հետագայում նրան չի հաջողվել այն խոշորացնել ու վերածել մեծադիր ավարտուն պատկերի: Մեկ տարի անց երգահանն ու գեղանկարիչը մեկնել են Կոմիտասի ծննդավայր Քյոթահիա: Շուտով նրանք ուղևորվել են հանքային ջրերով հարուստ մի բուժավայր, որտեղ էլ ապրել են շուրջ մեկ ու կես ամիս՝ մերձակա անտառում խփած վրանի տակ, բնության գրկում: Հենց այստեղ է Թերլեմեզյանը սկսել և ամիսներ անց ավարտել Կոմիտասի հայտնի դիմանկարը (1913)³: Ժանրային առումով այն կարելի է բնութագրել որպես թեմատիկ դիմանկար, ուր մեծ տեղ է հատկացված գետինն նստած և ծառին թիկնած, ընթերցանությամբ կլանված երաժիշտ-բանահավաքի սևազգեստ ֆիգուրն ընդգծող բնական շրջապատին: Գունագեղ կտավին ազգային շեշտակի երանգ են տալիս գետինն փռված հայկական գորգը, ծառին հենված քամանչան և Քյոթահիայի հայ վարպետներին լայն համբավ բերած հախճապակյա իրերը՝ կապտանախշ գեղեցիկ սափորն ու գավաթը:

² Տե՛ս Կոմիտաս, Ե., 2015, էջ 20:

³ Այս դիմանկարի ստեղծմանը և հետագա պատմությանը վերաբերող մանրամասները տե՛ս Կիրակոսյան Մ., Փանոս Թերլեմեզյանի կյանքը և ստեղծագործությունը, Ե., 2014, էջ 60–62:

Կոմիտասի կենդանության օրոք նրա կերպարին անդրադարձած արվեստագետներից էր կոմպոզիտորի հետ դեռևս Բեռլինում վերջինիս ուսանելու տարիներից մտերմացած՝ Ռոդոլֆ Ժուլիանի փարիզյան ակադեմիայում Փանոս Թերլեմեզյանի հետ միաժամանակ սովորած նկարիչ **Լևոն-Սերովբե Քյուրքյանը** (1872–1924): Այդ մասին տեղեկանում ենք Կոմիտասի աշակերտուհիներից մեկի՝ դաշնակահարուհի Աղավնի Մեսրոպյանի հուշերից⁴: Պարզվում է, որ 1905–1906 թվականներին նկարիչը Փարիզի Ժան Գուժոն փողոցում գտնվող Ս. Հովհաննես Մկրտիչ նորակառույց հայկական եկեղեցու պատվերով մի շարք որմնանկարներ ու սրբապատկերներ է ստեղծել, որոնցից մեկում սրբերի շարքին է դասել նաև աչքերը դեպի երկինք հառած, երկնային լույսով ճառագայթված ու լուսապսակով փառավորված Կոմիտասին: Օրերից մի օր՝ այցելելով Քյուրքյանի փարիզյան աշխատանոցը և տեսնելով արդեն գրեթե ավարտված այդ պատկերը, երգահանը զայրացել ու պահանջել է «տեղնուտեղը, առանց այլևայլի, ջնջել այդ «մեղապարտ Կոմիտասը»»⁵: Նկարիչը ստիպված հնազանդվել է վարդապետի պահանջին ու ոչնչացրել «իր ոգևորությամբ երկնած ստեղծագործությունը»⁶: Աղավնի Մեսրոպյանի վկայությամբ՝ «Իր ալբոմներուն մեջ Քյուրքյան ուներ Կոմիտասի մատիտանկար ուրվագծերը, սակայն, կոմիտասյան դրաման մեկ կողմեն, և վրա հասած անակնկալ մահը մյուս կողմե, չթողուցին, որ իր վարպետ վրձինով հավերժացներ Կոմիտասը՝ իր իսկության մեջ – հայացքը թափանցած հայ ժողովրդի հոգու խորքերը, սիրտը բաբախուն՝ հայրենի կարոտով»⁷:

Եղիշե Թադևոսյանը (1870–1936) Կոմիտասի կերպարին իր ստեղծագործություններում առաջին անգամ դիմած հայ արվեստագետն էր: 1890-ական թվականներին նրա ստեղծած՝ գունային թարմ զգացողությամբ ու բազմերանգությամբ աչքի ընկնող կտավներից է «Կոմիտասը Էջմիածնի լճափին»՝ բացօթյա պայմաններում, բնականից կատարված անթվակիր էտյուդը, որն ամենայն հավանականությամբ Մոսկվայի գեղանկարչության, քանդակագործության և ճարտարապետության ուսումնարանը դեռ նոր ավարտած նկարիչը վրձնել է 1894 կամ 1895 թվականներին, երբ նկարչություն էր դասավանդում Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, որտեղ նույն տարիներին եկեղեցական

⁴ Տե՛ս **Մեսրոպյան Ա.**, Քյուրքյան և Կոմիտասի սրբանկարը // Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, Ե., 2009, էջ 335–338:

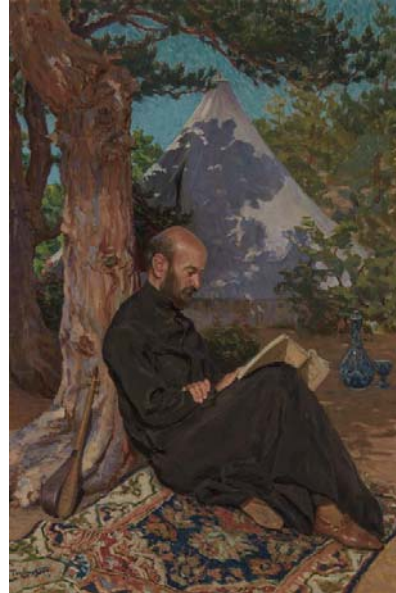
⁵ Նույն տեղում, էջ 336:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 338:

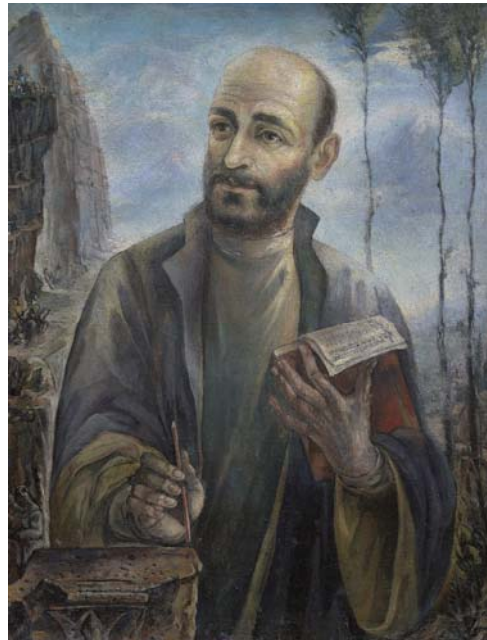
Գևորգ Բաշինջադյան, Կոմիտասի
դիմանկարը, անթվակիր

Փանոս Թերլեմեզյան, Կոմիտաս, 1913

Եղիշե Թադևոսյան, Կոմիտաս, 1935

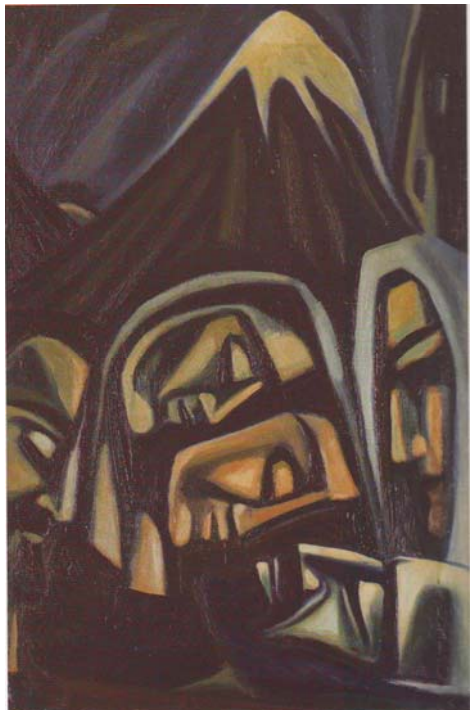

Երվանդ Քոչար, Կոմիտաս, 1946

Սարգիս Մուրադյան, Վերջին գիշերը:
Կոմիտաս, 1956

Հովհաննես Զարդարյան, Երաժշտագետ
Կոմիտասը, 1951

Գրիգոր Խանջյան, Եղեռն, 1963–1965

Գևորգ Գրիգորյան (Զոտտո), Ողբ
Կոմիտասի, 1965

Կոմիտասը հայ կերպարվեստում

Երգեցողության դասեր էր տալիս նաև իր սերնդակից Կոմիտասը: Լճի սալապատ ափին նստած, մտքերով տարված քսանհինգամյա երաժշտի ֆիգուրը կարծես ձուլվում է լիճը շրջապատող և ջրի մեջ արտացոլվող ծառերի ու պարզ երկնքի կանաչ և կապույտ երանգների հետ:

Հավանաբար, այդ նույն տարիներին կամ փոքր-ինչ ուշ է ստեղծվել Թադևոսյանի՝ վավերագրական ճշտությամբ կատարված, բայց և մարդկային ջերմ ու կենդանի նկարագիր ունեցող գրաֆիկական աշխատանքներից մեկը՝ Կոմիտասի հայտնի, նույնպես անթվակիր գլխանկարը:

Իր կյանքի վերջում նկարչի կերտած գլուխգործոցներից է «Կոմիտաս» (1935) կտավը, որի համար ելակետ են ծառայել դեռևս 1903-ին Բյուրականում արված նախանկարը, ուր բանահավաք-երգահանը պատկերված է վանականի ճերմակ կապայով՝ հասակով մեկ կանգնած ու ծառին հենված, ինչպես և տասնամյակներ անց՝ 1931-ին Թադևոսյանի վրձնած յուղաներկ էսքիզները: Կոմիտասյան շարքում վերջինը դարձած իր այս կտավում արվեստագետը խորացրել ու ընդհանրացրել է Կոմիտասի կերպարը. երաժիշտը ներկայացված է որպես հայ ժողովրդի ազգային ոգու, մեր ողբ ու լացի, խինդ ու ծիծաղի ճշմարիտ կրող և արտահայտիչ: Նկարը լուծված է գունային նուրբ անցումներով, կիսատոներով և անդրադարձներով հարուստ իմպրեսիոնիստական եղանակով:

Նկատենք, որ Թադևոսյանի այս ստեղծագործությունը հայ նկարչության մեջ Կոմիտասի մահվանն արձագանքած, թեպետև վաղուց մտահղացված առաջին աշխատանքն է: Միաժամանակ, ցավալուր այդ նույն առիթով եզակի մեկ այլ պատկեր է կերտել **Արմեն Զիլինգարյանը** (1910–1986): Հայաստանի ազգային պատկերասրահին պատկանող, ստվարաթղթի վրա յուղաներկով նրա կատարած՝ «Կոմիտասի թաղումը» հորիզոնաձիգ փոքրադիր էտյուդն իր կոմպոզիցիոն դասավորությամբ և մուգ, միգամած գուներանգներով հիշեցնում է ֆրանսիացի նշանավոր նկարիչ Գյուստավ Կուրբեի «Թաղումն Օրնանում» (1849–1850) հայտնի կտավը: Պատկերասրահի էլեկտրոնային շտեմարանից տեղեկանում ենք, որ Զիլինգարյանի այս անթվակիր աշխատանքը իբր, ստեղծվել է 1935 թվականին, ինչը տարակուսելու առիթ է տալիս, քանի որ Կոմիտասի աճյունը Հայաստանի կոմունիստական բոլշևիկյան կուսակցության կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանի նախաձեռնությամբ և Համամիութենական կոմունիստական բոլշևիկյան կուսակցության Անդրկովկասի մարզկոմի առաջին քարտուղար Լավրենտի Բերիայի հատուկ թույլտվությամբ Փարիզից Երևան է տեղափոխվել ու հողին հանձնվել ոչ թե

1935-ի հոկտեմբերին, նրա մահից անմիջապես հետո, այլ ամիսներ անց՝ 1936-ի մայիսին⁸: Հետևաբար, մնում է կամ կասկածի տակ առնել պատկերասրահի շտեմարանում նշված տարեթիվը, կամ էլ ենթադրել, որ Չիլինգարյանի աշխատանքն իրականության հետ կապ չունեցող, սոսկ նկարչի ստեղծագործական երևակայությամբ կյանքի կոչված, ինքնահինար տեսարան է:

Գեղարվեստական ընդհանուր մոտեցումներով, ոճական լեզվով ու կատարողական եղանակով իրապաշտական ճշմարտահավատ աշխատանք է եղիշե Թադևոսյանի աշակերտ **Հատիկ (Հրահատ) Գրիգորյանի** (1898–1966)՝ Կոմիտասին պատկերող անթվակիր, մեր կարծիքով 1940-ական թվականների վերջում ստեղծված գծանկարը:

Առավել նրբագեղ ոճով ու կերպարի ոչ այնքան արտաքին տեսքը, որքան հոգևոր հուզահակ ներաշխարհը հայտաբերող, եթերային գրեթե անմարմին տպավորություն է թողնում նույն տարիներին բեմանկարիչ ու քանդակագործ **Ստեփան Թարյանի (Թարխարարյան, 1899–1954)** հեղինակած, կարմրավուն կավճամատիտով կատարված «Կոմիտասի դիմանկարը» (1947):

1940-ական թվականներին ստեղծված երփնագիր գործերից են **Երվանդ Քոչարի** (1899–1979)՝ այդ տարիներին մոմաներկերով կատարված «Կոմիտաս» (1946) կտավը և **Վեհիկ Տեր-Գրիգորյանի** (1903–1965)՝ վենետիկյան հին վարպետների ոճով աշխատված «Կոմիտասի դիմանկարը» (1946), որտեղ երիտասարդ երգահանի կերպարը փոքր-ինչ իդեալականացվել ու ռոմանտիկական շնչով է օժտվել:

Մատիտով, կավճաներկերով, միագույն ու գունավոր փորագրության տարբեր տեխնիկաներով մեծադիր դիմանկարներ է ստեղծել **Հրաչյա Ռուկ-կյանը** (1915–1992): Նրա առավել հաջող աշխատանքներից է Հայրենական մեծ պատերազմից անմիջապես հետո սկիզբ առած՝ «Բույլ հանճարաց» կոչվող պորտրետային շարքը, որի մեջ ընդգրկված են նաև Կոմիտասին նվիրված մի քանի պատկերներ՝ «Կոմիտասը Փարիզում» (1947), «Կոմիտաս. «Գարուն ա...»» (1965), «Կոմիտաս» (1979) և այլն:

Գևորգ Գրիգորյանը (1897–1976), նույն ինքը՝ **Ջոստոն**, առավելապես զբաղվել է հաստոցային նկարչությամբ, սակայն նրա միջին չափսերի կտավներն ասես պատերից իջած որմնանկարներ լինեն: Գրիգորյանի գրեթե բոլոր աշխատանքները, քիչ թե շատ, աչքի են ընկնում կոմպոզիցիոն կոռ կառուց-

⁸ Կոմիտասի աճյունի թաղման սգո արարողությունը տեղի է ունեցել 1936 թվականի մայիսի 28-ին (տե՛ս Կոմիտասի թաղումը // Խորհրդային արվեստ, 1936, № 10, 1 հունիսի, էջ 137):

Կոմիտասը հայ կերպարվեստում

վածքով, կոշտ ու կոնստրուկտիվ գծանկարով, սիլուետների խստապարզությամբ, ոսկեդարչնագույն, սև, արնակարմիր մթին տոների ասկետիկ ոգով, խեղված ձևերի ու ծավալների հատուկ և կտրուկ շեշտադրումներով: Գեղարվեստական այս հատկանիշներն առավել ցայտուն ու տպավորիչ են Գրիգորյանի վրձնած դիմանկարներում, որոնցից են նաև Կոմիտասի դիմանկարը (1965) ու վերջինիս մահը սգացող գեղանկարչական ռեքվիեմները՝ «Ողբ Կոմիտասի» (1965) և «Չարենցի հրաժեշտը Կոմիտասի հետ» (1974) կտավները:

1950-ական թվականներին հայ նկարիչների հեղինակած՝ թեմատիկ մեծադիր պատկերներից է **Հովհաննես Զարդարյանի** (1918–1992) վրձին պատկանող՝ դաշնամուրի առջև կանգնած, դեպի մեզ շրջված ու ստեղծագործական խոհերով տարված երգահանին ներկայացնող յուղանկարը (1951): Կտավի ընդհանուր առմամբ լուսավոր գունաշարին դրամատիկ թաքնված երանգ ու թեթև լարվածություն է հաղորդում Կոմիտասի երկարափեշ խալաթի և հատակին փռված գորգի կարմիր թույրերի ու լայնափեղկ պատուհանից երևացող ծյունապատ լեռների՝ Արագածի և Արարատի, կապույտ ու ճերմակ սառը գույների հակադրությունը:

Հայ արվեստագետները Մեծ եղեռնի, ինչպես և Կոմիտասի եղերական ճակատագրի՝ մինչ այդ արգելված թեմաներին անդրադառնալու հնարավորություն ստացան միայն Խորհրդային Միության կոմկուսի XX համագումարում Ն. Խրուշչովի կարդացած՝ Ստալինին քննադատող ու դատապարտող զեկուցումից հետո, այսպես կոչված «հալոցքի»՝ չափավոր ազատականության շրջանում: Հենց այդ տարիներով են թվագրված սույն թեմաներն արծարծող մի շարք կտավներ, որոնցից է **Մկրտիչ Սեդրակյանի** (1922–2009) «Եղեռն» կամ «1915 թվական» (1960) բազմաֆիգուր հորինվածքը, որի գաղափարական առանցքն են կազմում կտավի աջ կողմում պատկերված Կոմիտասի և նրա շուրջ խմբված հայ գաղթականների կերպարները:

Սարգիս Մուրադյանին (1927–2007) ճանաչում բերած առաջին աշխատանքներից է հեղձուցիչ թանձր մթնոլորտի մեջ թաղված, չարագույժ կարմիր տոներով լուծված «Վերջին գիշերը: Կոմիտաս» (1956) հայտնի պատմանկարը, որի հետ որոշ նմանություն ունի դրանից չորս տարի անց՝ 1960 թվականին **Սիմոն Գալստյանի** (1914–2000) վրձնած «Ժողովուրդը կերգի» մեծաչափ կտավը:

Հետագայում՝ 1960-ական թվականներին Սարգիս Մուրադյանի ստեղծած կտավներից են «Կոմիտաս. 1915 թվական» (1965) յուղանկարը, որն իր շիկացած գույներով ու ներքին գերլարված հուզականությամբ նմանություն-

ներ ունի նորվեգացի նկարիչ, էքսպրեսիոնիզմի վառ ներկայացուցիչ Էդվարդ Մունկի նշանավոր «Ճիչ» (1893) ստեղծագործության հետ: Գեղարվեստական այլ սկզբունքներով՝ արտաքուստ ստատիկ, ուրվագծային հստակ ձևերով, դեղնամոխրագույն ու հանքահողային դալուկ տոներով է լուծված Մուրադյանի «Անտունին» (1969), ուր արևակեզ ամայի դաշտում՝ քանդված, ավերված օջախի ֆոնին տեսնում ենք սևազգեստ Կոմիտասի մենավոր կերպարը:

Գեղարվեստական վառ մտածողությամբ, պրոֆեսիոնալ վարպետ կատարմամբ են աչքի ընկնում **Գրիգոր Խանջյանի** (1926–2000) գորային ձևավորումները, առաջին հերթին՝ Պարույր Սևակի «Անլռելի զանգակատուն» պոեմի համար 1963–1965 թթ. սև ջրաներկով նրա վրձնած գրաֆիկական մեծադիր թերթերը, որոնք տվյալ շրջանում հայկական գրքարվեստի ձեռք բերած՝ հիրավի բարձրագույն նվաճումներից են:

Սևակի պոեմի բանաստեղծական բարդ բազմաձայնության մեջ առանձնանում են ժողովրդի և նրա ծոցից ելած հանճարեղ անհատի ճակատագրերի ընդհանրության, ինչպես նաև կյանքի լուսավոր ու մութ կողմերի հակամարտության, հավերժ պայքարի գաղափարները: Դրանք համարժեք դրսևորումներ են գտել Խանջյանի պատկերումներում, որտեղ նա գրաֆիկական արտահայտիչ միջոցների՝ գծերի փափկության, մուգ ու գորշ թավշային տոների, ստվերագծային մեղմ անցումների շնորհիվ գրեթե երփնագեղ տպավորության է հասել:

Ժողովրդական երգերից բխող բանատողերի ներքին մեղեդուն համապատասխան՝ փոխվում են նաև գրաֆիկական այդ պատկերների կոմպոզիցիոն ուղիղ, լուսատոնային լարվածության ու հագեցվածության աստիճանը, սև ու սպիտակի փոխադարձ հարաբերումները, որոնցով էլ, ի վերջո, պայմանավորված են խանջյանական թերթերում առկա հուզական մթնոլորտը, հոգեբանորեն ներագդող ուժը, դրանց ինտոնացիոն-ելեմենտային ընդհանուր՝ մերթ քնարական խաղաղ, անվրդով, մերթ հանդիսավոր, զվարթ, ցնծալի, մերթ էլ ողբացող կամ ցասումնալի հնչերանգը:

Հավատարիմ մնալով Սևակի մշակած բանաստեղծական հայեցակարգին, նկարիչը պոեմի հերոսին ներկայացնում է ոչ թե մեկուսի, այլ հարազատ բնության, պատմական և կենցաղային լայն ֆոնի վրա: Միևնույն ժամանակ հայրենի երկրի, հայ ժողովրդի հավաքական կերպարը, ազգային ոգին, բնավորության ուրույն գծերը, ինչպես և պատմական իրադարձությունների ներքին իմաստը բացահայտվում են Կոմիտասի անձնական ճակատագրին զուգահեռ՝ սուրբկտիվորեն բեկված ու տարրալուծված:

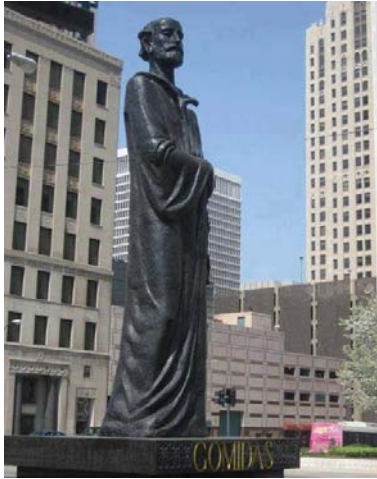

Մարտիրոս Սարյան,
Կոմիտաս, 1969

Դմիտրի Նալբանդյան,
Վերնատուն, 1976

Արա Հարությունյան, Կոմիտասի մահաբրձանը
Երևանում, 1955

Արտո (Հարություն) Չաքմաքչյան, Կոմիտասի
հուշարձանը Դետրոյթում, 1980

**Դավիթ Երևանցի
(Բաբայան),**
Կոմիտասի
հուշարձանը
Փարիզում, 2003

Լևոն Բեյրության,
Կոմիտասի հուշարձանը
Սանկտ Պետերբուրգում,
2015

Կոմիտասը հայ կերպարվեստում

Գրաֆիկական այդ պատկերներն ստեղծելիս Խանջյանը քաջ գիտակցել է, որ անհնար է տառացիորեն վերարտադրել պոեմի հարուստ բովանդակությունը: Մեջտեղ բերելով հերոսի կերպարը և, Սևակի պես, պատկերաշարքը ծայրիծայր թափանցելով ժողովրդական երգերի, հայկական նվագների լայնօրով, նկարիչը կանգ է առել ընդամենը ինը՝ առավել կարևոր, հանգուցային դրվագների ու տեսարանների վրա, որոնք վերնագրել և շարադասել է հետևյալ հերթագայությամբ. «Առաջին երգը», «Երազ», «Քնարական երգ», «Աշխատանքային երգ», «Բեռլին (Կռունկ)», «Հարսանեկան երգ», «Խմբավար», «Եղեռն», «Մթագնում»: Գրքի համապատասխան հատվածներում, դրա հարակից, հանդիպակաց էջերում զետեղված պատկերներում Խանջյանը ներկայացրել է երգահանի կյանքի և ստեղծագործության կարևոր շրջափուլերը՝ էջմիածնի վեհարանի կիսախավար սրահում երգող դեռահաս տղան, հայկական ժողովրդական երգը աշխարհին մատուցող հասուն երաժիշտը, Հայոց ցեղասպանության մեծագույն զոհը...

Պատկերաշարի աստիճանական ծավալմանը, գեղարվեստական կերպարի տրամաբանական զարգացմանը զուգընթաց քնարական համերաշխ, խաղաղ, մեղմ երանգներն ու եղանակները հետզհետե փոխարինվում են դրամատիկական մոտիվներով և իրենց ողբերգական բարձրակետին հասնում խելահեղ Կոմիտասի ծնկած ֆիգուրում⁹:

Գծանկարի և փորագրության տեխնիկաներին հավասարապես տիրապետող նկարիչներից էր **Վահրամ Խաչիկյանը** (1923–2002): Մարդկային տարբեր բնավորություններ են ներկայացված նրա բազմաթիվ դիմանկարներում, որոնցում արվեստագետը հասնում է հոգեբանական խոր արտահայտության: Մեր մեծերին, այդ թվում Կոմիտասին պատկերող նրա լինոփորագիր և ածխանկար կենդանագրերում՝ առանձին թերթերում ու եռապատկեր հորինվածքներում, նյութի և տեխնիկայի ճիշտ ընտրության, գրաֆիկական սուղ միջոցների, ընդհանրացված խոշոր ձևերի, լուսատոնային մոդելավորման, սև ու սպիտակի սուր հակադրության և գեղարվեստական այլ հնարանքների շնորհիվ մարդկանց կերպարներն օժտվում են հանդիսավոր վեհությամբ ու զուսպ հուզականությամբ («Կռունկ», «Կոմիտաս», «Անտունի», 1969–

⁹ Պարույր Սևակի «Անլուելի զանգակատուն» պոեմի համար Գրիգոր Խանջյանի կատարած կոմիտասյան պատկերաշարքը վերջերս մանրամասնորեն նկարագրել ու վերլուծել է արվեստաբան Վարդիթեր Գամաղելյանը (տե՛ս. **Гамгагелян В.** Комитасовский цикл Григора Ханджяна «Несмолкаемая колокольня» // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2018, № 3, էջ 245–258):

1972):

1969 թվականին Կոմիտասի կերպարին է անդրադարձել նոր ժամանակների հայ նկարչության նահապետը՝ 90-ամյա **Մարտիրոս Սարյանը** (1880–1972): Նրա գծանկարում խոշոր պլանով պատկերված, հայացքը դեպի հեռուներն ուղղած երգահանի կիսաֆիգուրը կարծես ծուլվում է հայրենի բնության, հայկական լեռնաշխարհի վեհ տեսարանի հետ՝ ընկալվելով որպես սեփական արվեստում մեր ժողովրդի հոգևոր նկարագիրը խորապես բացահայտած նվիրական անձ:

Սարյանի աշակերտ ու նրա հետևորդ **Հենրիկ Սիրավյանի** (1928–2001) հաստոցային աշխատանքները հիմնականում գյուղական և ճարտարապետական մոտիվներ արծարծող՝ խոհական փոքր-ինչ թախծոտ հնչերանգ ունեցող բնանկարներ են կամ այլաբանորեն իմաստավորված թեմատիկ հորինվածքներ, որոնցից է նաև «Կոմիտաս» (1961) եռապատկերը: Այն աչքի է ընկնում լույսով շաղախված գուներանգների նուրբ ձայնակցումներով ու զուգորդումներով, կոմպոզիցիոն պարզ դասավորությամբ: 1969-ին Սիրավյանն ստեղծել է Կոմիտասին նվիրված կտավներում հազվադեպ հանդիպող՝ կոմպոզիտորի ոչ թե սգասիրտ, այլ կենսածիժաղ, ժպտադեմ կերպարը: Նույն թվականին էջմիածնում՝ Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի դահլիճում, նկարիչներ **Հակոբ Հակոբյանի** (1923–2013) և **Աշոտ Մելքոնյանի** (1930–2009) հետ նա կատարել է Կոմիտասի կերպարով ու նրա հավաքած հայկական գեղջկական երգերի մոտիվներով ներշնչված, գմբեթավոր շենքի ճարտարապետությամբ թելադրված բոլորածիր՝ սեղանակերպ ութ մասից բաղկացած որմնանկարը:

Գունապլաստիկական լակոնիկ, սակայն էքսպրեսիվ ոճով էին լուծված 1969-ին Ալեքսանդր Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի ազգային ակադեմիական թատրոնում պարուսույց Մաքսիմ Մարտիրոսյանի բեմադրած՝ Էդգար Հովհաննիսյանի «Անտունի» բալետի համար **Մինաս Ավետիսյանի** (1928–1975) առաջարկած դեկորները: Կոմիտասի դառնավետ ճակատագրին նվիրված այս ներկայացման գաղափարական և կերպարային բովանդակությունը նկարիչը բացահայտել էր գունային սուր լուծումների՝ սև, սպիտակ, արնաթույր կարմիր ու մթին կապույտ տոների հակադրության, բնական և ճարտարապետական ոճավոր ձևերի զուգադրության միջոցով:

Առավելապես լուսավոր պայծառ գույներով, ընդհանրացված հարթ ու կոկիկ ձևերով, գեղարվեստական կերպարի մետաֆորիկ մեկնաբանությամբ են հատկանշվում ինքնուս տաղանդավոր գեղանկարիչ՝ վաղամեռիկ **Կորյուն**

Նիկողոսյանի (1939–1976) դիմանկարները և թեմատիկ պատկերները, որոնցից է ներամփոփ ու լուռ խոհականությամբ, բանաստեղծական թախծոտ, տխրագին տրամադրությամբ աչքի ընկնող «Կոմիտաս» (1969) կտավը:

1970-ական թվականներին հայ նկարիչների ստեղծած՝ Կոմիտասին պատկերող աշխատանքներից ոչ միայն իր չափսերով, այլև ազգաշունչ բովանդակությամբ առանձնանում է **Դմիտրի Նալբանդյանի** (1906–1993)՝ Մոսկվայի Տրետյակովյան պատկերասրահում պահվող «Վերնատուն» (1976) մեծածավալ՝ ավելի քան 4 մետր երկարություն և շուրջ 3 մետր բարձրություն ունեցող խմբակային դիմանկարը, որտեղ պատկերված են Հովհաննես Թումանյանի տան վերնահարկում հավաքված, Կոմիտասի դաշնամուրային նվագն ունկնդրող հայ ականավոր գրողներն ու բանաստեղծները, նկարիչներն ու դերասանները:

Հայաստանում սյուրռեալիզմի և այսպես կոչված «մոգական ռեալիզմի» առջև ճանապարհի հարթած նկարիչ **Վալենտին Պողոսյան** (1924–1998) բնորոշ գործերից է իր պատկերագրությամբ ու կամարակապ շրջանակով սրբապատկեր հիշեցնող «Կոմիտաս» (1980) կտավը: Թանձր խավարից ընդառաջ՝ դեպի մեզ է շարժվում սեփական հոգու մշտավառ լույսը խորհրդանշող, փարոսի նման խավարը ճեղքող անտեսանելի մի ճրագ կամ մոմ ավի մեջ պահած մարգարեակերպ ու սրբաշնորհ երաժիշտը:

Էդուարդ Արծրունյանի (1929–2010) լավագույն գործերից է «Կոմիտաս. խոհեր» (1986) յուղանկարը: Երիտասարդ արվեստաբան Մարգարիտա Քամալյանի դիպուկ դիտարկմամբ՝ այն հիշեցնում է ռուս անվանի նկարիչ Իվան Կրամսկոյի «Քրիստոսն անապատում» (1872) հայտնի կտավը¹⁰, թեև Արծրունյանի նկարում գործողության վայրը ոչ թե անմարդաբնակ անապատն է, այլ խավարի մեջ թաղված կիսավեր տան կամ եկեղեցու ներքնամասը: «Երկնքից իջնող լույսի ստվար շիթը լուսավորում է մտախոհ գլխահակ սքեմավորի կերպարը», - գրում է արվեստաբանը և ավելացնում. «Ինչպես և Կրամսկոյի Քրիստոսը, նա ընկղմված է կյանքի և մահվան, հոգևոր փշածածկ ուղու ընտրությանն առնչվող բարդ խոհերի մեջ»¹¹:

Հայկական մոնումենտալ ու դեկորատիվ նկարչության մեջ բացառիկ տեղ են գրավում 1980-ական թվականներին **Գրիգոր Խանջյանի** էսքիզների

¹⁰ Տե՛ս **Քամալյան Մ.**, Կոմիտաս վարդապետի մի շարք դիմանկարների շուրջ // Կոմիտասը և միջնադարյան երաժշտական մշակույթը: Գիտական հոդվածներ, Ե., 2016, էջ 216 և 217:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 217:

հիման վրա Ֆրանսիայում գործված «Հայոց այբուբեն» և «Վարդանանք» խոշորաչափ գորելենները, որոնք ստեղծվել են Ս. Էջմիածնի հատուկ պատվերով՝ վեհարանի նիստերի դահլիճի պատերը զարդարելու նպատակով: Հետագայում նկարիչը դրանք որմնանկարների վերածեց, որոնք էլ հարդարեցին մայրաքաղաքի Հյուսիսային պողոտան եզրափակող նախկին Սանդղաջրվեժի՝ ներկայիս Գաֆեսճյան արվեստի կենտրոնի ստորին սրահի մեծ որմը: «Վարդանանքի» գլխավոր հերոսի՝ սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի շուրջ համախմբված մարդկանց շարքերում տեսնում ենք ոչ միայն նրա ժամանակակիցների, Ավարայրի ճակատամարտի իրական մասնակիցների ու հերոսների, այլև նոր և նորագույն շրջանների ազգային պատմության ու մշակույթի երախտավորներից շատերի, այդ թվում՝ Կոմիտասի կերպարները:

Կոմիտասի կերպարը ներշնչել է նաև մեզանում, ցավոք, քչերին հայտնի տաղանդավոր գեղանկարիչ, ծնունդով գյումրեցի, 1960-ին Լենինգրադի Գեղարվեստի ակադեմիան ավարտած, իսկ մինչ այդ շուրջ երկու տասնամյակ Վորկուտայում՝ ստալինյան աքսորում անցկացրած, ապա Լենինգրադի մարզի Կոլպինո քաղաքում ապրած և ստեղծագործած **Գերասիմ Կարապետ Գյոկչակյանին** (1916–1999), որի մահից հետո նրա այրին Հայաստանի ազգային պատկերասրահին նվիրեց նկարչի շուրջ 80 կտավ՝ ներառյալ Կոմիտասին նվիրված երկու աշխատանք: 1995 և 1996 թվականներին յուղաներկով կատարված՝ միջին չափերի այդ պատկերները, ինչպես և Գերասի ստեղծագործություններից շատերը, իրենց ընդհանրացված, պարզեցված ու ոճավորված ձևերով և դեղնադարչնագույն ու մոխրագույն միալար գույներով մոնումենտալ խստաշունչ տպավորություն են թողնում, ընկալվում որպես որմնանկարներ: Կոմիտասն այստեղ ներկայացված է հոգևոր լարված, անձնվեր կյանքով ապրող, Աստծուն ու ազգին ծառայող սրբի ճգնական տեսքով:

Կոմիտասի տագնապահույզ հոգևոր աշխարհը բացահայտող՝ ակրիլային ներկերով ու յուղամատիտով կատարված մեծադիր պատկերների հեղինակ է **Հենրի Էլիբեկյանը** (ծն. 1936): Թանձրաժոր մռայլ, առավելապես մուգ կապույտ, կանաչ, դեղին գույների խուլ ձայնակցության, կտրուկ աղճատված, խեղված ձևերի, ներկի անկանոն կուտակումների ու հոսահետքերի սուր համադրության շնորհիվ դիտողի վրա չափազանց էքսպրեսիվ տպավորություն գործող այդ դիմահայաց գլխանկարներից քսաներեքը արվեստագետը հանդիսականի դատին է հանձնել 2015 թվականին մայրաքաղաքի Արամ Խաչատրյանի տուն-թանգարանում բացված իր անհատական ցուցահանդեսի ժամանակ:

Կոմիտասը հայ կերպարվեստում

Վերջին տարիներին ստեղծված աշխատանքներից են նաև **Ռուբեն Արուստյանի** (ծն. 1947) «Կոմիտաս-Անտունի» (2008) և «Կոմիտասը՝ խաչը ձեռքին» (2014) կտավները: Եթե առաջին պատկերում արվեստագետն իր ուշադրությունը կենտրոնացրել է երգահանի դեմքի վրա և լայն վրձնահարվածների, լուսաստվերային կտրուկ բախումների ու գունային շեշտադրումների շնորհիվ ստեղծել դրամատիկ թանձր, հուզական լարված մթնոլորտ՝ բացահայտելով կերպարի ներքին՝ հոգեցունց ապրումները, ապա երկրորդ կտավն ունի կոմպոզիցիոն ավելի բարդ կառուցվածք, գաղափարական ավելի լայն և խորհրդավոր բովանդակություն: Անդրադառնալով Արուստյանի այս ստեղծագործությանը և այն համեմատելով իսպանացի հանճարեղ վարպետ Էլ Գրեկոյի «Քրիստոսը՝ խաչը ձեռքին» (1585 և 1602) հանրահայտ կտավների հետ՝ Մարգարիտա Քամայանը նկատում է, որ Կոմիտասն այստեղ «ներկայացված է որպես «վասն հաւատոյ և վասն հայրենեաց» հալածված մարտիրոս»¹²:

Վերը նշված հայ նկարիչներից զատ, տարբեր առիթներով, առավելապես 1969-ին՝ կոմպոզիտորի ծննդյան 100-ամյա հոբելյանին ընդառաջ, նրա կերպարին են անդրադարձել նաև Միեր Աբեղյանը (1909–1994), Խաչատուր Եսայանը (1909–1977), Եփրեմ Սավայանը (1909–1974), Կարո (Կարապետ) Տիրատուրյանը (1911–1975), Սուրեն Սաֆարյանը (1923–1988), Անատոլի Պապյանը (1924–2007), Ալեքսանդր Գրիգորյանը (1927–2008), Հենրիկ Մամյանը (1934–2014), Սեյրան Խաթլամաջյանը (1937–1994), Ռուդոլֆ Խաչատրյանը (1937–2007), ֆրանսահայ նկարիչ Ռիշար (Խաչատուր) Ժերանյանը (ծն. 1921), ամերիկահայ նկարիչ Քաջազը (Քաջագունի Քեչեճյան, 1924–2004) և շատ ուրիշներ:

Ի տարբերություն հայ սակավաթիվ նկարիչների, մեր քանդակագործներից և ոչ մեկին բախտ չի վիճակվել Կոմիտասի կերպարը կարծր նյութերով մարմնավորելու նրա կենդանության օրոք: Հայ կերպարվեստում Կոմիտասին պատկերող առաջին քանդակներն ի հայտ են եկել միայն Հայրենական մեծ պատերազմից հետո՝ 1940-ական թվականների կեսերին: Նկատի ունենք 1945-ին **Ստեփան Թարյանի** կերտած մարմարե և գիպսե քանդակները, նույն թվականին **Թորգոմ Չորեքյանի** (1910–1977) ստեղծած գիպսե կիսանդրին և մեկ տարի անց՝ 1946-ին **Սուրեն Ստեփանյանի** (1895–1971) հեղի-

¹² Նույն տեղում:

նակած մարմարե «Կոմիտասը»: Ճիշտ է, դրանից տասը տարի առաջ՝ 1935 թվականին, Կոմիտասի դիմագծերը գիպսին է հանձնել այդ տարիներին Փարիզում բնակվող արևմտահայ նկարիչ **Արիել (Հարություն) Աճեմյանը** (1904–1965), սակայն պատմական ու վավերական արժեք ներկայացնող այդ աշխատանքը պարզապես երգահանի արդեն անկենդան դեմքից վերցրած կադապար կամ, այլ կերպ ասած՝ մահադիմակ է, որի բնօրինակը պահվում է Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում՝ Մխիթարյան միաբանության թանգարանում: Դրա հիման վրա հետագայում բրոնզից ձուլված կրկնօրինակներից մեկն էլ ցուցադրվում է Երևանում՝ Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտում:

1970 թվականին **Երվանդ Քոչարը** կերտեց Կոմիտասի գիպսե գլխաքանդակը, իսկ մեկ տարի անց Էջմիածնի՝ ներկայիս Վաղարշապատի կենտրոնում՝ Կոմիտասի անունը կրող հրապարակում, տեղադրեց երգահանի պղնձե հուշարձանը:

Սերգեյ (Սարգիս) Բաղդասարյանի (1923–2001) ստեղծագործության մեջ մեծ թիվ են կազմում կավից ծեփված ու բրոնզից ձուլված դիմաքանդակները, որոնք աչքի չեն ընկնում հոգեբանական խոր բնութագրերով, բայց փոխաբերելով բացահայտում են մարդկային հոգու վառ ապրումները, անմիջապես դիմում մեր զգացմունքներին ու տպավորվում հիշողության մեջ: Դրանք եռանդով մշակված, պլաստիկորեն հագեցած, տարածական դինամիկ լուծումներ գտած, խոշոր ձևերում ու ծավալներում ամբողջացած աշխատանքներ են: Նույն հատկանիշներով է օժտված նաև Բաղդասարյանի «Կոմիտասը» (1969):

Ղուկաս Չուբարյանի (1923–2009) կերտած հաստոցային գործերում դիմաքանդակը ևս առաջնային տեղ է գրավում: Չուբարյանը ևս նախապատվություն է տալիս փափուկ նյութերին և իր ծեփակերտ աշխատանքներին վերջնական, հղկված տեսք է հաղորդում ձուլման միջոցով: Իր դիմաքանդակներում նա հաճախ է անդրադարձել ազգային մշակույթի անցյալն ու ներկան իրար շաղկապող մեծ գործիչներին, որոնց շարքում առանձնակի ուշադրություն է հատկացրել Կոմիտասի կերպարին: Նրան նվիրված իր պորտրետային աշխատանքներից մեկում («Կոմիտաս», 1971) Չուբարյանը դիտողի հայացքը ամբողջապես սևեռել է վեղարակիր վարդապետի մտամփոփ դեմքին՝ հրաժարվելով օժանդակ դետալներից ու նկարագրական հավելյալ մանրամասներից:

Իր ստեղծագործության մեջ երգահանի կերպարին հաճախ է դիմել նաև **Արա Հարությունյանը** (1928–1999): Երևանի Կոմիտասի անվան զբոսայգու պանթեոնում 1955-ին տեղադրված երաժշտի բրոնզե մահարձանը քանդա-

Կոմիտասը հայ կերպարվեստում

կագործի դիպլամային աշխատանքն է: Գրանիտե կլոր պատվանդանի հետ շուրջ 2,5 մետր բարձրություն ունեցող այդ հուշակոթողն աչքի է ընկնում համաչափ հղկված ձևերով և կոմպոզիցիոն դասական պարզությամբ:

Տասնամյակներ անց՝ 1988 թվականին, Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի մերձակա պուրակում է հանգրվան գտել քանդակագործի մոնումենտալ վերջին աշխատանքը՝ Կոմիտասի բրոնզե հուշարձանը, որի բարձրությունը շուրջ 3 մետր է: Թեև քանդակը կոթողային խոշոր մասշտաբներ ունի, այն իր շուրջ կամերային մտերմիկ մթնոլորտ է ստեղծում: Դրան են նպաստում թե՛ հուշարձանը գետնից կտրող, այն շրջապատից «մեկուսացնող» պատվանդանի բացակայությունը, թե՛ Կոմիտասի նստած ու ծառի թիկնած ֆիգուրի բնական դիրքը և թե՛ նրա մտազբաղ դեմքի արտահայտությունը: Դա սեփական մտքերի ու աղոթքների, ստեղծագործական խոհերի մեջ խորասուզված, բայց և արտաքին աշխարհի ու շրջակա բնության հետ սերտորեն կապված Կոմիտասն է: Հարությունյանի աշխատանքն ընդհանուր առմամբ գեղարվեստական հետաքրքիր լուծում է ստացել, թեև ակնհայտ է, որ երգահանի կերպարը կերտելիս հեղինակը հենվել է նաև Փանոս Թերլեմեզյանի, Եղիշե Թադևոսյանի և Գրիգոր Խանջյանի մեզ արդեն ծանոթ գործերի վրա:

Արա Հարությունյանը կերտել է նաև Կոմիտասի մարմարե և բրոնզե մի շարք դիմաքանդակներ, որոնք հիմնականում կոմպոզիտորի վերոհիշյալ մահարձանի և Կոնսերվատորիայի դիմացի պուրակում տեղադրված հուշարձանի համար նախատեսված էսքիզներ են: Հատկապես ուշագրավ է մարմարե «Կոմիտասը» (1954): Բնորդի դեմքին խաղացող թեթև ժպիտը, կիսախուփ աչքերն ու գլխի հակումն արտահայտում են նրա հոգում արթնացած հույզն ու մեղեդին:

Արձանագործը նաև Կոմիտասին նվիրված գծանկարների և օֆորտների հեղինակ է:

Գեղարվեստական լեզուն արդիականացրած ու արտահայտչական միջոցները նորոգած հայ ժամանակակից արվեստագետներից է **Արտո (Հարություն) Չաքմաքչյանը** (ծն. 1933): Իր քանդակներում և գրաֆիկական աշխատանքներում նա հրաժարվում է նկարագրական պասսիվ եղանակից, ջանալով բացահայտել արժարժվող թեմայի կամ ներկայացվող կերպարի բուն էությունը: Այդ նպատակով նա ոչ միայն ընդհանրացնում, այլև միտումնավոր խեղում, փոխակերպում է բնական ձևերը՝ դրանց օժտելով սիմվոլիկ բազմմաստ նշանակությամբ: Այդպիսի տպավորություն են թողում, մասնավորա-

պես, 1960-ական թվականներին Կոմիտասի հուշարձանի համար նրա կատարած էսքիզները և նույն տարիներին ու հետագայում պլաստիկական ջղաձիգ ձևերով լուծված դիմաքանդակները՝ «Կոմիտաս» (1961, 1965 և 2002), «Կոմիտաս-բանաստեղծ» (1965), «Կոմիտաս-Դոն Կիխոտ» (1969) և այլն: 1980 թվականին ԱՄՆ Միչիգան նահանգի Դետրոյթ քաղաքում Ջեֆերսոնի պողոտայում գտնվող Ռենեսանս կենտրոնի հարևանությամբ, կանգնեցվել է Չաքմաքչյանի կերտած՝ Կոմիտասի 4 մետրանոց բրոնզե հուշարձանը: Դժվար չէ նկատել, որ քանդակագործն այստեղ պարզապես խոշորացրել, թեև մասնակիորեն «խմբագրել» ու վերամշակել է դեռ 1965-ին իր իսկ ստեղծած գործերից մեկը:

1995 թվականի հոկտեմբերի 21-ին, Կոմիտասի մահվան 60-րդ տարելիցի նախորդ օրը, Փարիզի Վիլթուֆ արվարձանի Պոլ Գիրո հիվանդանոցի հոգեբուժարանի բակում՝ հոգեբուժարան, որտեղ իր մահկանացուն է կնքել երգահանը, տեղի է ունեցել նրա բրոնզե կիսանդրու հանդիսավոր բացումը: Ֆրանսիայի Շավիլ քաղաքում բնակվող **Արշավիր Եղիազարյանի** (ծն. 1947) հեղինակած հուշարձանի գրանիտե պատվանդանին ֆրանսերենով փորագրված է. «Կոմիտաս վարդապետ, հայագգի կոմպոզիտոր, բուժվել և մահացել է Պոլ Գիրո հիվանդանոցում: Աքսորվել է 1915 թվականի ապրիլի 24-ին երիտթուրքերի կառավարության հրամանով: Դա XX դարի առաջին ցեղասպանության նախերգանքն էր, որին զոհ գնացին 1,5 մլն հայեր»:

2003 թվականին Փարիզի Ելիսեյան պալատի հարևանությամբ՝ Ալբեր Առաջինի ծառուղուն հարող պուրակում, որը 2009 թվականից «Երևանյան պարտեզ» է կոչվում, **Դավիթ Երևանցի (Բաբայան, ծն. 1940)** տեղադրեց Կոմիտասի բրոնզե հուշարձանը, որի ընդհանուր բարձրությունը 6 մետր է: Արձանի թիկունքում պատկերված է մաշտոցյան տառերով զարդարված խաչքարը: Վարդապետի ձախ ձեռքում գիրքն է, իսկ աջից նրա մարմնին է հպվել գեղաչյա մի մանուկ: Պատվանդանի վրա հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով գրված է. «Ի յիշատակ Կոմիտաս վարդապետին և 1915-ին Օսմանեան կայսրության գործած ցեղասպանության 1500000 հայ զոհերուն»: Վերջերս՝ 2019 թվականի հունվարի 29-ին, Երևանի Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի ներքին բակում՝ չինարի ծառի տակ զետեղվեց Դավիթ Երևանցու փարիզյան հուշարձանի փոքրաչափ տարբերակը:

2006 թվականին Հայ Դատի Մոնրեալի կենտրոնական գրասենյակը Քվեբեկի քաղաքապետարանին նվիրեց **Սամվել Ղազարյանի** (ծն. 1949) կերտած՝ Կոմիտասի բրոնզաձուլ կիսանդրին, որի բացման արարողությունը տե-

Կոմիտասը հայ կերպարվեստում

դի ունեցավ 2008-ին՝ Քվեբեկի Ազգային ժողովի հարևանությամբ ընկած «Բանաստեղծների զբոսայգում»:

Դրանից յոթ տարի անց՝ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցի կապակցությամբ, Սանկտ Պետերբուրգի Վասիլևյան կղզու այգիներից մեկում տեղադրվեց Կոմիտասի գրանիտե 5 մետրանոց հուշարձանը, որի հեղինակն է **Լևոն Բեյբությանը** (ծն. 1954):

Վերոհիշյալ հայ քանդակագործներից բացի, Կոմիտասին նվիրված աշխատանքներ են ստեղծել նաև Արա Սարգսյանը (1902–1969), Արամիկ (Արամ) Ղարիբյանը (1908–1991), Նիկոլայ (Նիկողայոս) Նիկողոսյանը (1918–2018), Երեմ Վարդանյանը (1922–1985), Խաչատուր Իսկանդարյանը (1923–2015), Արտաշես Հովսեփյանը (1931–2017), Լևոն Թոքմաջյանը (ծն. 1937), Յուրի Մինասյանը (ծն. 1942), Գագիկ Ղազարյանը (ծն. 1947), Լենինգրադում (ներկայիս Սանկտ Պետերբուրգ) ապրած ու ստեղծագործած Լևոն Լազարևը (Լազարյան, 1928–2004) և Էդուարդ Աղայանը (1936–1993), թիֆլիսաբնակ գեղանկարիչ ու արձանագործ Ռուդոլֆ Սաֆարովը (Սաֆարյան, 1938–1994) և ուրիշներ:

Կանցնեն տարիներ ու տասնամյակներ, ասպարեզ կգան նոր նկարիչներ և քանդակագործներ, որոնք կրկին ու կրկին կդիմեն Կոմիտասի անմոռաց կերպարին, որովհետև, ինչպես ժամանակին նկատել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը՝ «Հայ ժողովուրդը կոմիտասեան երգին մէջ գտաւ, ճանչցաւ իր հոգին, իր ոգեկան ինքնութիւնը: Կոմիտաս վարդապետ սկիզբ մըն է, որ վախճան չունի: Ան պիտի ապրի հայ ժողովուրդով, հայ ժողովուրդը պիտի ապրի իրմով, ինչպէս երէկ, ինչպէս այսօր, այնպէս ալ յաւիտեան»¹³:

¹³ Ամենայն Հայոց Հայրապետի կոնդակը Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ // Էջմիածին, 1969, Բ, Փետրուար, էջ 4:

KOMITAS IN ARMENIAN ART

AGHASYAN A.

Summary

Key words: *Komitas, composer, Armenian art, painting, sculpture, monuments, monumental plastic arts.*

Many Armenian artists have addressed the image of Komitas in different genres of fine arts. Paintings by such artists as Gevorg Bashinjaghyan, Panos Terlemezyan, Yeghishe Tadevosyan and Levon-Serovbe Kyurkchyan are of particular interest as they knew the great composer personally.

Later, starting from the period of the Khrushchev Thaw, the period of moderate liberalism, the great composer's image became the source of inspiration in the paintings and drawings by Martiros Saryan, Gevorg Grigoryan (Giotto), Yervand Kochar, Dmitri Nalbandyan, Hrachya Rukhkyan, Hovhannes Zardaryan, Hakob Hakobyan, Suren Safaryan, Grigor Khanjyan, Sargis Muradyan, Edward Artsrunyan, Henri Elibekyan, Rudolf Khachatryan and many others.

The first statues of Komitas were created only after the Great Patriotic War in the mid 1940s. Later on original statues dedicated to Komitas were sculpted by such renowned masters of easel painting and monumental plastic arts as Yervand Kochar, Ara Sargsyan, Nikoghayos Nikoghosyan, Sargis Baghdasaryan, Khachatur Iskandaryan, Ghukas Chubaryan, Ara Harutyunyan, Artashes Hovsepyan, Arto Chakmakchyan, Levon Tokmajyan, David Yerevantsi.

Monuments to Komitas are erected in Yerevan (by sculptor Ara Harutyunyan), Vagharshapat (by Yervand Kochar), Detroit (by Arto Chakmakchyan), Paris by (Arshavir Yeghiazaryan and David Yerevantsi), Quebec (by Samvel Ghazaryan) and St. Petersburg (by Levon Beybutyan).

ОБРАЗ КОМИТАСА В АРМЯНСКОМ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

АГАСЯН А.

Резюме

Ключевые слова: *Комитас, композитор, армянское изобразительное искусство, живопись, графика, скульптура, памятник.*

К образу Комитаса обращались многие из армянских художников – в разных видах и жанрах изобразительного искусства. Особый интерес представляют полотна таких мастеров, как Геворк Башинджагян, Фанос Терлемезян, Егише Тадевосян и Левон-Серовбе Кюркчян, которые были лично знакомы с гениальным композитором.

Впоследствии, начиная со времен «оттепели» – умеренного хрущевского либерализма, образ великого музыканта все чаще становился источником творческого вдохновения в живописных и графических произведениях Мартироса Сарьяна, Геворка Григоряна (Джотто), Ерванда Кочара, Дмитрия Налбандяна, Грачьи Рухкяна, Ованеса Зардаряна, Акопа Акопяна, Сурена Сафаряна, Григора Ханджяна, Саркиса Мурадяна, Эдуарда Арцруняна, Генри Элибекяна, Рудольфа Хачатряна и многих других.

Первые скульптурные работы с изображением Комитаса появились лишь в середине 1940-х годов, сразу же после окончания Великой Отечественной войны. Позже с посвященными ему самобытными произведениями выступили такие признанные мастера армянской станковой и монументальной пластики, как Ерванд Кочар, Ара Сарксян, Николай Никогосян, Сергей Багдасарян, Хачатур Искандарян, Гукас Чубарян, Ара Арутюнян, Арташес Овсепян, Арто Чакмакчян, Левон Токмаджян, Давид Ереванци и другие.

Памятники Комитасу установлены в Ереване (скульптор – Ара Арутюнян), Вагаршапате (скульптор – Ерванд Кочар), Детройте (скульптор – Арто Чакмакчян), Париже (скульпторы – Аршавир Егиазарян и Давид Ереванци), Квебеке (скульптор – Самвел Казарян) и Санкт-Петербурге (скульптор – Левон Бейбутян).